

ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ И ИДЕОЛОГИЧЕСКИТЕ И ЛИТЕРАТУРНИ ТЕЧЕНИЯ НА НЕГОВАТА ЕПОХА

I

Паисий Хилендарски се извишава като светъл маяк сред историческите и историко-литературните процеси, които протичат в един от връхните моменти в нашето развитие — в началото на Българското възраждане и на новата българска литература. Неговото дело събира светлината на миналото и я отправя напред в бъдещето. Като основоположник на една нова епоха той има ясен поглед за нейните нужди и прозира дълбоко в участва на народа ни. И знаменитата История Славянобългарска е не само първо крупно дело на новобългарската литература, но представя програма, която поставя задачите на Българското възраждане и чертае път за развитието на българския народ.

Ярката фигура на първия български възрожденец отдавна вече е привлякла вниманието на нашата наука. Източниците обаче както за неговата дейност, така и за неговата епоха са оскъдни и научното дирене мъчно си пробива път към личността му и към процесите, които го извеждат върху ръба на две епохи, като възвестител на нов момент в историческото и литературно развитие на народа ни.

Нашата марксистическа историография и литературознание — може да се каже — обясниха вече същността на Възраждането ни, което представя период на преминаване от феодална към капиталистическа формация. Останаха обаче недоизяснени редица извънредно важни въпроси, които поставя развитието през епохата; тяхното решение би ни разкрило по-конкретно процесите, които водят до появата на История Славянобългарска в 1762 г. и които следват подир тая поява, за да завършат и в нашата страна „великия прогресивен преврат“ — както Енгелс нарече Възраждането.¹

Нашата обща и литературна историография от ново време правилно насочват вниманието си не само към явленията, които регистрират настъпателното движение и ни запознават с картината на живота и с постиженията на културата и литературата, с редица личности и произведения, представящи отделните моменти и успехите на обществено-историческото ни и литературно минало, но и към процесите и закономерностите на нашето развитие. За да станат обаче напълно явни тези процеси и закономерностите, които движат нашето развитие, Паисиевото дело и Възраждането ни трябва да бъдат поставени в светлината на общото историческо и историко-литературно развитие, което преминават европейските народи през столетията. Общоевропейското развитие е не само фон на нашето развитие, не е само източник, от който нашето развитие черпи идеологически съставки, то представя процес, в който е въвлечен и нашият народ.

¹ Фр. Енгелс, Диалектика на природата, София 1950, стр. 26.

При това положение процесите на нашето развитие не могат да бъдат доразбрани, ако се откъсват от общоисторическия процес на развитието на европейските народи.

Ние не сме свикнали достатъчно дори да дефинираме появи, течения и тенденции в нашето Възраждане с онези термини, които определят същностите в, така да се каже, общочовешкото развитие. Тези термини обаче дават ясна представа за явленията, представят широки обобщения, говорят за закономерности в историческите процеси. Ето защо ние трябва да се обърнем към тях, когато включваме нашето Възраждане в развитието изобщо.

II

Изучаването времето, личността и делото на Паисий Хилендарски поставя преди всичко въпроса за наченките на Българското възраждане, за неговите предпоставки, за новите кълнове в недрата на живота на нашия народ, за подземното течение, което само след време ще се превърне в буен надземен извор, за да утоли жаждите на епохата.

Ренесансови появи в нашето развитие можем да търсим още по времето, когато изобщо се явява Ренесансът в Европа — XIV—XV век. Това обаче са кълнове, които не получават развитие. Тези кълнове бяха задушени и Българското възраждане в сравнение с Възраждането в Средна и Западна Европа закъсня с няколко века.

Задушаването на ренесансовите кълнове в нашите земи се обяснява с пропадането на независимата българска държава. Завладялото отоманско робство прекъсва развитието на нашия народ. Отоманската империя съхранява феодалните форми и възпира развитието на капиталистически отношения.

За обяснението на закъснението на Българското възраждане в сравнение с Възраждането в Средна и Западна Европа обикновено не се търсят и други причини: изтъква се, че турското феодално робство не давало възможност да се развият новите капиталистически отношения, т. е. базата на оная идеологическа надстройка, която означаваме с термина „възраждане“.¹ Явява се обаче въпросът: а защо Възраждането не обхваща турската империя — поробители и поробени? Защо нейните народи бяха отминати от „великия прогресивен преврат“, обхванал голяма част от европейския континент?

Безспорно, извънредно важна причина за закъснението на развитието в пределите на отоманската империя е нейното варварство. Феодалните форми на живот са здраво изградени, мохамеданската религия е не само най-реакционна идеология, но всагда в съзнанието фанатизъм. Все пак обаче отсъствуват атаки на нови движещи сили, закъснява развитието и на идеология, която променя съзнанието и мобилизира срещу империята поробените от нея народи. Ако се огледаме в историята на Средна и Югоизточна Европа, ще открием и други причини за опазване варварството на империята. Ще забележим, че отоманското владичество не се разпростира върху няколко страни от Средна и Югоизточна Европа — Чехия, Далмация и Полша, но въпреки това започналото в тия страни ренесансово движение бива задушено и феодализмът отново се налага. Нарушеното настъпателно движение, очевидно, очаква по-друго обяснение. И нека изтъкнем, че както закъснението на Българското възраждане се обяснява с чуждото робство, така и задавянето на чешкия, дубровнишко-далматинския и полския Ренесанс от феодалната реакция се обясняваше непълно, сочеха се при обяснението не първопричините, а следствията и дори се обясняваше в зависимост от случайни причини: хуситските войни опустошили Чехия и сложили край на ренесансовото движение, силно земетресение прекратило културния разцвет на Дубровник и т. п. Истинските причини са по-дълбоки — те се крият в промените, които настъпват в обществено-икономическия живот

¹ Сравни Ж. Натан, Българското възраждане, София 1947, стр. 14 сл; П. Зарев, Българското възраждане, София 1949, стр. 13.

на европейските народи изобщо. А тези промени са значителни. С откритието на нови светове, на новия континент на Запад, с откритието и на водните пътища през Атлантическия океан към Западна и Южна Африка и към Индия, което става възможно благодарение на огромния технически прогрес, завоюван от човечеството в епохата на Възраждането, пътищата на световната търговия, които дотогава са минавали през Югоизточна Европа, Средиземно море, Адриатическо и Егейско морета и Предна Азия, се преместват далеч на Запад, на Запад се преместват и промишлените центрове. Капиталистическите отношения, които се развиват в Средна и Югоизточна Европа, не получават нови сили, феодалната реакция има възможност да се съвземе и да им нанесе съкрушителен удар. За едно продължително време над Средна и Югоизточна Европа се съства феодалният мрак. Съхраняването на феодалното варварство в турската империя и в българските земи е причина да продължи своя живот средновековната българска литература с нейния черковно-религиозен мироглед и с нейните тенденции да бъдат изкушени жизнените сокове при отразяването на действителността.

Но развитието не може да бъде спряно. То набира, макар и бавно, сили да завоюва тези брегове, които народите на Запад вече са завоювали. И Паисиевото дело не е една внезапна поява, каквато го виждаше буржоазната историография. То е плод на развитието, включва се закономерно в развитието и задача на нашата историография и литературна история е да разкрият неговите корени, връзки и предшестващи явления.

III

Очертаването на процесите, които водят до появата на История Славянобългарска, досега обикновено се подменяше в нашата литературна история с глави, посветени на така наречените „предшественици“ на Паисий — Йосиф Брадати, Христофор Жефарович и пр. Неведнъж се е изтъквало, че Паисий произхождал от школата на дамаскините, че делото на Йосиф Брадати има допирни точки с неговото дело и че Паисий е познавал и използвал делото на Христофор Жефарович, без да се определя достатъчно ясно мястото на Йосиф Брадати и Христофор Жефарович в нашето литературно развитие. Познат е опитът на професорите Беньо Цонев, Ив. Д. Шишманов, Хр. Гандев и др.¹ да преместят границите на Възраждането ни с век и половина до два века назад и да поставят неговото начало и началото на новата българска литература с появата на дамаскините. Проф. Боян Пенев включва в своята История на новата българска литература глави за дамаскините и Йосиф Брадати и за Христофор Жефарович. В История на новата българска литература той разглежда и книжовната дейност на българите католици от XVII—XVIII век.² В неотдавна излязлата Христоматия по старобългарска литература, съставена от П. Динеков, К. Куев и Д. Петканова,³ представителят на дамаскините Йосиф Брадати и представителят на католическата книжнина Филип Станиславов са намерили място между книжовниците на старобългарската епоха. Често

¹ Проф. Б. Цонев, Новобългарска писменост преди Паисий, сп. Български преглед, I 1894, кн. 8, с. 80 сл.; От коя школа е произлязъл Паисий Хилендарски, сп. Славянски глас, X 1912, с. 165 сл.; История на българския език, София 1919, с. 310; проф. Ив. Д. Шишманов, Наченки от руско влияние, сп. Български преглед, V 1899, кн. 9—10, с. 151; Паисий и неговата епоха. Мисли върху генезиса на новобългарското възрождане, Списание на Българската академия на науките, Истор.-филологически клон, VIII 1914, с. 1 сл.; Кога се начева новобългарската литература, сп. Родна реч, I 1928, с. 97 сл.; проф. Хр. Гандев, Ранно възрождане, София 1939 и Фактори на Българското възрождане, София 1943.

² Б. Пенев, История на новата българска литература, т. I, София, 1930, с. 259 сл.

³ П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова, Христоматия по старобългарска литература, София 1961.

дватама книжовници Партений Павлов и Христофор Жефарович, които не само са съвременници, но се включват в новата сръбска литература, се разделят един от друг и единият от тях, Партений, се разглежда между книжовниците на старобългарската литература,¹ докато вторият, Жефарович, намира място между ранните ни възрожденци.

Противоречията, които набеleyазахме, очевидно налагат ново проучване и изяснение не само на посочените писатели и свързаните с тях явления, но и на цялата епоха. Да се заобиколи въпросът, като се определят изводите на професорите Беньо Цонев и Ив. Д. Шишманов като „справедливо“ „отхвърлени от науката“,² значи да се остави той открит, очакващ ново осветление и обобщение на фактите. От друга страна, тезата за „предшествениците“ не навлиза в историко-литературния процес, който се разгъва в десетилетията преди Паисий. Протича един процес, който отбелязва преход от стара към нова литература, и в този преход се появяват дамаскинарите начело с Йосиф Братати, книжовниците католици начело с Филип Станиславов и писателите-участници в южнославянското възраждане в Австрия Христофор Жефарович и Партений Павлов. Ако обособим литературните явления на набеleyания процес в един отделен период от нашето развитие през XVII—XVIII век, той би могъл да получи познатото от европейската историография название **Предренесанс**.

Българският предренесанс не представя още идеологическа надстройка над възникнали сред широките слоеве на нашия народ нови обществени отношения. Той е плод главно на известни групи в нашата страна, свързващи се със съседни или близки народи, обхванати от процеса на Ренесанса. Би било чудно, ако идеологията на Ренесанса, която от дълго вече процъфтява в близки до нас земи, не намереше път към известни групи у нас. Трябва да се има предвид и познатата марксистическа теза, според която явленията от идеологическата област имат известно независимо съществуване и при дадени условия могат да преминават от страна в страна. Лъчи от Ренесанса проблясват и в книжовната дейност на дамаскинарите, и в културната и книжовна дейност на българите католици, и в просветителската и книжовна дейност, която се обръща към общото черковно-славянско културно и езиково предание на южните славяни, но черпи нови жизнени сокове от Русия, като използва за книжовно изживяване най-вече ранното просвещение на сърбите и изобщо южните славяни в Австрия (имам предвид делото на Христофор Жефарович, Партений Павлов, Йоан Раич). Очертавайки отделно и пълно периода на Българския предренесанс, ще разкрием нови закономерности в нашето историческо и литературно развитие, ще изтъкнем по-ясно несъстоятелността на теориите на буржоазните историографи, според които Паисий Хилендарски е внезапна поява в нашия исторически живот и с делото си става създател на движенията и борбите на Възраждането ни и ще покажем по-пълно Паисий като носител на ренесансови и просветенски импулси и идеи.

IV

В книжовното дело на дамаскинарите наблюдаваме реализация на две тенденции. Това дело представя несъмнено продължение на домашната средновековна книжовна традиция, която в условията на започналото отоманско робство в нашите земи трябва да понесе съществена промяна: унищожението на българската феодална знат и на висшия черковен клир са налагали демократизацията на книжовния живот, която се изразява в обръщане към народа и въвеждането на народния език в книжнината. Нека при-

¹ Сравни В. Сл. Киселков, Проуки и очертания по старобългарска литература, София 1956, стр. 384 сл.

² Сравни статията на П. Динев, Периодизация на българската литература през Възраждането, в сборника Възрожденски писатели, София 1962, стр. 9.

помним, че българската феодална върхушка и българската официална черковна власт са съхранявали черковно-славянската традиция в държавния и черковния живот и в книжнината. Същевременно развитието към Ренесанса, при което народностната общност на Балканския полуостров поглъща лъчи от светлината на Ренесанса в Централна Европа, санкционира тая демократизация, дава възможност на развитието у нас да направи голяма крачка напред с възвеждането на живия народен език в книжнината. Известно е, че литературата за широките кръгове получава право на съществуване първа с Ренесанса, когато черковните реформатори и носителите на нови идеи търсят опора в народа и му заговарват на разбираем, на народен език.

С обръщането си към народа, с известно разбиране на неговото положение, с критиката на нехайството към него и на неговите експлоататори дамаскинарите чертаят линия на развитието на нашата книжнина към Паисий. Говоримият език в литературата представя една връзка с живота и не е чудно, че тук и там започват да се появяват приписки и вмъквания, сякаш отзвук от житейските вълнения на своите автори. Приписките растат по обем, излизат далече извън задачите на поучителните Дамаскинови слова, превръщат се в летописни бележки, някои от които получават значение на самостоятелни литературни паметници. Такъв е случаят с известния разказ на поп Методий Драгинов за потурчването на чепинските българи през 1657 година. Разказът ни въвежда в страданията на поробен народ чрез живото си описание, каквото европейската литература е създала в епохата на Ренесанса.

Дамаскинарската книжовна дейност представя литературен процес, който води напред и към „Неделника“ и двата сборника със смесено съдържание на другия наш крупен възрожденец от първия период на нашето Възраждане — Софроний Врачански. Обръщането към народа с поучение на народен език и обръщането на черковното поучение към живота Софроний ще възприеме често дословно от дамаскинарите, но ще разшири въздействието на книжовния труд с ново, просвещенско съдържание, а ще използва и нови средства за реализиране на новите си задачи — преди всичко печатното слово.

Колкото повече се доближават по време до Паисий и Софроний, толкова повече дамаскинарите се обръщат към живота. Това доближаване до живота, което достига своя връх през периода на Българския предренесанс с книжовното дело на Йосиф Брадати, говори все повече за ренесансово светоусещане. Йосиф Брадати се изтъква най-вече като писател със своя физиономия между дамаскинарите, поради което заема място в нашата литературна история.

На второ място предренесансов характер има книжовната дейност на българите католици.

В История на новата българска литература Боян Пенев разглежда тая дейност в отделна глава — „Католишка пропаганда в България през XVII и XVIII век“.¹ Надсловът на главата може да даде представа за плодове, които зреят върху надвиснал иззад оградата на чужда градина клон. Всъщност българите католици подхващат на наша почва някои страни на ренесансовия процес, който протича с пълната си сила в западните краища на Балканския полуостров: — в Дубровник и Далмация. Би било чудно, ако предните представители на католицизма в България, закъсрени с културните и ренесансови идеали на Дубровнишко-далматинския (отчасти и Италианския) ренесанс, не развиеха ренесансови стремежи и сред своите сънародници и не създадеха книжовни творения — плод на такива стремежи.

В историята на литературата ни записва името си най-вече българинът-католик Филип Станиславов. Неговата книга „Абагар“ е типично предренесансово явление. В съдържанието ѝ преобладава средновековният мироглед. Езикът ѝ обаче е новобългарски. Крачка напред в сравнение с дамаскинарите Филип Станиславов прави с това,

¹ Б. Пенев, История на новата българска литература, т. I, стр. 259—309.

че отпечатва своята книжка. Както е известно, печатното слово е дело на Ренесанса и прави литературата по-достъпна на широките слоеве.

Появилото се сред сръбските и изобщо южнославянските преселници в Австрия ренесансово движение дава възможност и на български дейци да се включат в него и да създадат книжовни произведения, които чувствително се отклоняват от нашата средновековна книжовна традиция. Става дума за Христофор Жефарович и Партений Павлов. До тях се нарежда и Йоан Раич, който се смята за сръбски писател, но сам заявява, че е от „български род“. Делото на тези книжовници можем да означим като дело на Българския предренесанс, доколкото не е плод на по-значително изменение на социалната структура у нас и следователно не е израз на нараснали нови идеологически стремежи сред по-широките слоеве на нашия народ.

Поменатите представители на българската и изобщо на южнославянската литература развиват просветителска и книжовна дейност, която се обръща към общото черковно-славянско културно и езиково предание на южните славяни, но черпи нови жизнени сокове от Русия. Дейците от тая сфера на нашия Предренесанс най-вече се доближават до Паисий Хилендарски. Не им са чужди нито историзмът, нито патриотизмът, които Паисий наскоро ще превърне в движеща сила на нашето Възраждане. Така „Стематографията“ на Жефарович е очертавала за пръв път нов образ на българина — противоположност на угнетения и смирен роб. Тя е загатвала за свободния живот на българския народ в миналото, извеждала го е извън дебелите зидове на турската феодална тъмница, където освен пред господаря-турчин е преживял врат и пред духовния поробител-фанариот, вреждала го е между славянските народи.

У Жефарович се появява и славянизмът, който Паисий също ще превърне в движеща сила на Възраждането ни. Жефарович попада в „илирийската“ южнославянска традиция, използва като свой основен извор съчинението на ранния „илириец“ Павел Ритер Витезович, пише и издава книгата си за цяла „Илирия“, нарича себе си „илирико-расианский общий зограф“. Издавайки книгата си, разчита особено на сръбската среда в Австрия. Но България той носи в сърцето си, мисли за нея, ето защо в посвещението, което написва за него карловецкият архиепископ Павел Ненадович, той е назован „ревнител на българското отечество“.

Партений Павлов е книжовник, у когото заговорва пробуждащото се културно и българско и славянско народностно съзнание. С книжовното си дело той отстоява православието срещу агресивния католицизъм сред преселниците южни славяни в Австрия. В неговата автобиография се появява оглеждащият се неспокойно в действителността книжовник, който в автобиографията на Софроний Врачански ще ни се разкрие с пълна сила заедно с истината за живота на поробения българин. Ако Христофор Жефарович въвежда в литературата на южните славяни руско-славянския език, Партений Павлов пръв дава израз — в своята ода, посветена на Петър Велики — на раждащата се през епохата вяра в силата и освободителната роля на Русия.

През XVII—XVIII век Русия излиза от своята феодална затвореност и става фактор в живота и развитието на Европа и особено на южните славяни. Тя надвисва като смъртна опасност над Турция и взема под своя закрила православните славянски народи в турската империя, а също тъй и сърбите и изобщо южните славяни в империята на Хабсбургите. Българският предренесанс представя начало на руското влияние в България. То преминава по преки пътища към нашите земи, но отчасти минава и през сръбските и български колонии в Австрия.

Руската книга започва вече да играе значителна роля в нашия културен и книжовен живот. Тя е печатна, по-изискана и по-евтина от нашата ръкописна книга и започва да я измества. Заедно с нея прониква у нас и руско-черковнославянският език, който не представя нова степен от езиково развитие у нас, но обличава българското общество с русите и сърбите, които също го употребяват.

Христофор Жефарович не само усвоява руско-славянския език и писменост, за

да се включи в новия културен и книжовен живот на сърбите в Австрия, който започва с 40-те години на XVIII век, но той е от тези книжовници, които поставят неговото начало. След него вече иде Йоан Раич, най-значителният представител на руско-славянската школа в сръбската литература на XVIII век. Паисий Хилендарски се включва в очертаното развитие, като използва както руско-черковнославянския език, така и руската книга, в която намира онова, което търси — данни за българската история.

Най-сетне делото на Христофор Жефарович и Партений Павлов води към Паисий Хилендарски и с това, че в него се смесват ренесансови и просвещенски елементи.

V

Макар нашата буржоазна историография да не разкри същността на социално-икономическите процеси, които се извършваха в нашите земи, да не разкри същността на нашето Възраждане като преход от феодалната формация в капиталистическата, толкова повече че отричаше общественно-икономическите формации и особено тяхната смяна, тя не можеше да не съзρε всеобщия подем, обхванал българския народ в епохата. Тоя подем тя означа с термина Българско възраждане, който приемаме и ние. Наблюдавайки подема обаче, буржоазната историография бе безсилна да го обясни правилно, да проникне по-дълбоко в него. Националният подем, обхванал българския народ, всъщност представляше процес на формирането на българската нация и изпълнението на задачите, които формиращата се българска нация поставяше пред дейците на епохата. Формирането на нацията, което, както е известно, представя по-дълъг исторически процес, съпътствува развитието на общ икономически живот върху една определена територия и изисква формиране на национален (т. е. литературен) език, създаване на национална култура, създаване на национална литература. По-нататък формиращата се нация изисква национален държавен живот и затова с нейното формиране започват остри и кървави национално-освободителни борби.

Историографите от миналото издирваха т. нар. „фактори“ „на обществената и народностна пробуда“. Като такива те изтъкваха военните неуспехи и упадък на Турция, побългаряването на градовете, ролята на манастирите, гръцки, сръбски, руски и други влияния, ролята на личностите, възприели и създали нови идеи, и т. п. Всички тези „фактори“ имат това значение, че допринасят за формирането и развитието на българското национално съзнание, подпомагат да се осъществят задачите, стоящи пред формиращата се българска нация, и съдействуват на българския народ да излезе от варварската тъмница на феодалното средновековие.

Така военните неуспехи и упадъкът на Турция повишават отпора и самочувствието на българското население пред получаващите удар след удар негови господари, поразждат и засилват мисълта и вярата, че робството в империята един ден ще приключи. Ако буржоазната историография изтъкваше военните неуспехи и упадък на Турция като „фактор“ на Българското възраждане, тя не виждаше, че те са част от зalezа на един стар свят и възхода на един нов свят. Турция бе силна, докато пазеше своето „варварство“, а в съседните земи владееше феодална раздробеност. „Дивилизацията“ проявяваше нейната сила, а феодалният абсолютизъм на европейските държави изправяше срещу нея мощни противници.

Побългаряването на градовете е действителен „фактор“ в Българското възраждане, защото е проява на новия икономически живот в нашите земи, сред нашия народ. То разпирява новата икономическа дейност на българското население, което далеч изпреварва турско население в своето развитие. Характерна особеност на развитието в турската империя става обстоятелството, че поробенният народ води в икономическото, а с това и в общественно-политическото развитие. Успоредно с новата икономическа дейност побългареният град организира нова обществена и културна дейност, води до

нови сношения и връзки, подготвя всестранно настъпление на българската народност в идеологическата област и изобщо в общественно-политическия живот.

Манастирите, които съхраняват българската книга и грамотност и спомените за българското минало, българския независим културен, обществен и политически живот, въоръжават пробудения българин със средства не само да формира новото си българско, т. е. национално съзнание, но и да разкрие в най-широките слоеве на своите сънародници една устойчива общност от хора, която се е създала в резултат на съвместен исторически живот, — т. е. народността, която прераства в нация. Между техните стени е владеел българският дух, чуждият дух — за робство и издевателства над българската народност — е оставал зад тях. Не е случайно и това, че манастирите са били изградени в непристъпни и усамотени места. Там те са опазвали българщината от чуждите посегателства.

Гръцките, сръбските и руските влияния са безспорно големи и подхранват нашето Възраждане с идеологически съставки, така необходими в момент, когато една класа или една нация повежда борба да се утвърди. Т. нар. елинизъм, макар и да беше средство на гръцката буржоазия да експлоатира и претопява българския народ, имаше и известно положително въздействие върху него. Елинските училища и елинската образованост разширяваха кръгозора на мнозина наши сънародници и ги въоръжаваха за народополесни дела. Ред наши възрожденски дейци са се стремели да използват елинската образованост за издигане културното равнище на собствения си народ, за приобщаването на съотечествениците си към образованите и свободни народи. Но елинизъм можеше да има положително значение само до известен момент от нашето развитие. По-нататъшното му култивиране бе исторически неоправдано, пречеше на развитието на българската нация, на изпълнението на задачите, които тя поставяше. Ето защо българските възрожденци поведоха борба с него.

Докато гръцкото влияние българският народ не може да почувствува като по-близко, поради което то е нетрайно и не оставя по-дълбоки следи, сръбското и руското влияние му говорят на близък, понянат нему език.

Влязла в по-широки културни сношения с необятна славянска Русия и бидейки по-близо до културата на Западна Европа, Сърбия получава оттам повече, а донякъде и по-рано културни блага. Произведенията на ранната сръбска литература се четат и у нас. Сръбски културни дейци не забравят да подпомогнат и българските си съседи да видят пътя, който извежда извън феодалното Средновековие, или да излязат от пълното забвение за големи свят, в което са изпаднали.

Връзките между България и Русия засилват, от една страна, войните на Русия с Турция и, от друга страна, възникващата в епохата търговия. Предмет на търговията стават и руските печатни книги. Пренесените в България книги са дълго време руско-черковнославянски. Руска художествена литература прониква тепърва през XIX век. Въздействието на руската култура и литература върху българската литература започва да става преобладаващо от 30-те години на тоя век. По това време от легендарен „Дядо Иван“ Русия се превръща в земя с богата родствена култура, с много и лесно достъпни учебни заведения. Близостта на руския език до българския е особено благоприятно обстоятелство за литературните влияния от Русия. Тези влияния се засилват толкова много, че разкриват пътища пред българската интелигенция и българските писатели.

Най-сетне, като „фактор“ в Българското възраждане се изтъкват и личностите, които по един или друг начин се домогват да изразят или популяризират идеи или да поведат към реализирането на обществени идеали. Доколкото техните идеи и действия са навременни, широките слоеве заживяват с тях и успяват да придвижат напред живота на формиращата се нация.

Т. нар. „фактори“ на Българското възраждане имат, безспорно, важно значение за развитието у нас, но често това значение не е решаващо. Например манастирите, чиято роля в миналото е изтъквана толкова много, съществуват и преди Възраждането,

во не довеждат до възраждане. Тепърва развитието на капиталистически отношения, което изтъква напред една класа с нови интереси и стремежи, поражда националния подем, характерен за Българското възраждане.

VI

Закъсняло в своето развитие, Българското възраждане трябваше да премине в ускорено темпо през етапите, през които преминава развитието в Европа от XV до XVIII век и дори да слее в един поток развойни появи и идеологии, характерни за различни периоди. Това ускорено темпо слива в делото на първия крупен български възрожденец Паисий Хилендарски ренесансови и барокови явления, характерни за европейското развитие през XV—XVII век, и просвещенски идеи и тенденции, характерни за европейското развитие през XVIII век. Основните черти в Паисиевия мироглед трябва да определим като ренесансово-просвещенски.

Ренесансово-просвещенският характер на Паисиевото дело става явен веднага при анализа му. Но би било трудно да отделим ренесансовите черти на това дело от просвещенските — така те се преплитат едните с другите. И това не е чудно. Българският и Славянският ренесанс имат тая особеност, че развивайки се със закъснение, не могат да се задоволят с идеологически съставки, заети от класическата древност, не могат да се задоволят и с идеологическите съставки, които развива Европейският ренесанс през XV—XVII век, а развиват и използват освен ренесансови идеи и форми още и идеите и формите на Просвещението — през XVIII век — и идеите и формите на Романтизма като широко обществено и културно движение — през първата половина и средата на XIX век. Делото на Паисий се развива в XVIII век, т. е. във века на Просвещението, и не можеше да не бъде обхванато с лице към проблемите на Просвещението. Както е известно, Просвещението представя идеологическа борба с феодализма.

Като ренесансов писател и деец първият представител на новата българска литература и на новия български обществен живот трябваше да се появи с нов мироглед, ново светоотношение и светоусещане. Той може да бъде наметнат още с монашеско расо като писателите и дейците през Средновековието, но не религиозната ревност характеризира неговите стремежи. Ражда се едно ново съзнание, изправя се една нова личност, която оглежда стъмените хоризонти и търси да излезе из феодалния здрач.

Ако ренесансовият деец е книжовник, черковната книга, житието, хрониката и дамаскинят не са достатъчна храна за душата му и изобщо за човешката душа. От средновековната хроника ще се обърне към „модерни“ историографи, каквито са Цезар Бароний, Мавро Орбини, Андрия Качич Миошич, които създават своите историографски трудове в края на XVI, началото на XVII или дори през XVIII век, и то в най-развити страни като Италия и Далмация. И такъв е случаят с Паисий, а до известна степен и с другите двама историци на Българското възраждане през XVIII век — автора на Зографската история и иеросхимонах Спиридон. Чрез тях Българското възраждане се свързва с Европейския ренесанс и с движенията, които той извиква след себе си. Не вече Средновековието, а Ренесансът, респективно Барокът предлагат източници за оформянето идеологията на нашето Възраждане.

Ренесансът представя отвръщение от Средновековието, търсене на нови пътища, освобождаване на човешката личност. Конфликтът на новото време със Средновековието е конфликт на светския мироглед с черковно-религиозния. Тепърва за Просвещението е характерна борбата с феодалното устройство, с феодалното робство. Отвърнал се от Средновековието, Паисий търси нови пътища — и не само за лишената от елементарни човешки права човешка личност, но за окования в столетни вериги народ. И не само новият му мироглед, но и любов и болка движат перото и мисълта му, със своята воля да преобразува действителността той се врежда между най-бунтуващите дейци на XVIII век. Делото му придобива характера и размерите си от дълбокото му и искрено же-

лание за вярна и предана служба на народа, от желанието да разкрие неговото истинско положение, да го осъзнае като народ, да организира народните сили за отпор и борба срещу националния и социален гнет в нашето отечество.

Един нов импулс — патриотизмът — диктува цялата обществена и книжовна дейност на първия български възрожденец. Той е плод на една нова историческа епоха, обусловен е от появата на новото национално съзнание на нашия народ в епохата на началния момент във формирането на българската нация. Патриотизмът е изтъкнат напред като съществено идейно-емоционално преживяване и стимул за изграждането на национална общност, респективно държава от формирането на нацията в епохата. У победените народи патриотизмът вдъхновява усилията за просветата на народа, за повишаването на жизненото му равнище, за духовното му и политическо освобождаване. Патриотизмът води до решението на задачите на нашето Възраждане, той е характерна черта изобщо на българския възрожденец. У Паисий патриотизмът е основен стимул, без него историческият му труд би останал средновековна хроника. Паисий не само пръв у нас е обхванат необикновено силно от патриотизма, но той за пръв път разбира още, че за да събуди нацията, трябва да събуди и патриотизма на своите съотечественици. И иска да го направи активна сила в нашето развитие, и намира средство за осъществяването му в историзма. Патриотизмът е първоизточникът, историзмът е средството, целта е възраждането. И ако Паисий успява в своята задача, причина за това са нагледите вече в отечеството ни условия, всеобщият подъем, обхванал българския народ.

VII

Раждащата се с История Славянобългарска нова българска литература ни разкрива просвещенския си характер и с мирогледа на първия си творец, и с идейната насоченост, и със стила и езика на неговото произведение. Така новият идеен мир на Паисий характеризират понятия, съждения и принципи, присъщи на просвещенското мислене. Рационализмът и утилитаризмът на XVII и особено на просвещенския XVIII век са засвидетелствувани с типични формулировки. Историческото знание, което предлага Паисиевият труд, има за задача да „обогати с разум“ и да принесе „полза“ на читателя и на българския народ. Надсловът на История Славянобългарска отбелязва, че авторът ѝ е написал своя труд „за полза на българския народ“. Уводът на Историята започва с думите: „Познанието на станалите по-рано в тоя свят неща и деяния за живеещите на земята не само е полезно, но и твърде потребно, любомудрий читателю. Ако навикнеш често да прочиташ тия неща, ще се обогатиш с разум и не ще бъдеш неизкусен.“ Рационализмът се изтъква особено в пасажа, където знанието е названо „умно наслаждение“: „Искаш ли у дома си да седиш и без много трудно и бедствено пътешествие станалите и ставащите във всички царства на тоя свят събития да узнаеш и знанието на всичко за умно наслаждение и полза за себе си и за другите да употребиш, чети историята!“

Историята дава „разум“ на всички, но особено е подчертано нейното значение за владетелите — тя им дава „разум“ за добро управление: „Историята не само на всеки човек за управлението на себе си или на своя дом дава разум, но и на великите власти за добро властване: как могат дадените им от бога поданици в страх божи да държат, в послушание, тишина, правда и благочестие, как метежните да укротят и изкореняват, как против външните врагове да се опълчат във войните, да ги победят и да сключат мир.“ Приведените думи несъмнено водят към идеологията, която ляга в основата на „просветния абсолютизъм“. Паисий, бидейки син на своето време, не се отказва от тях, макар че не особено подхождат на общата идея на История Славянобългарска: борба за освобождение от духовното и политическо робство.

Но раждащата се нова българска литература ни разкрива просвещенския си характер особено с цялата оная програма, която Паисий чертае за Българско възраждане

и главните задачи на която са: просвещение на българския народ, националното му осъзнаване, утвърждение на българската нация в многонационалната турска империя, борба с гръцкото духовно робство, борба за политическо освобождение от турско иго. В условията на многонационалната турска империя, в които трябва да започне процесът на формиране на българската нация, възпрепятствуван не само от вековната изостаналост, не само от поробителската държавна власт, но и от домогванията на изпреварилата в развитието си гръцка буржоазна нация да експлоатира и претопа българската народност, просвещенските усилия у нас не можеха да не започнат със „запознаването“ на българския народ с неговия „род и език“, което е първата задача на История Славянобългарска. Паисий Хилендарски слага надслова „История Славянобългарска за българския народ, царе и светии и за всички български деяния и събития“ и продължава: „Аз ви написах подред това, което е известно за вашия род и език.“ Призивът „Българин, знай своя род и език!“ пронизва цялото произведение.

Настъпващият у нас период, който можем да характеризираме като начало на Просвещение, съвършено закономерно поражда дела като История Славянобългарска, която разчиства път към българско училище, черква и култура. Доколкото нейният автор изпълнява у нас задачи, които стоят изобищо пред дейците на Европейското просвещение, за него е ясно, че просвещението на българския народ — в буквалния смисъл на думата — не може да се провежда с успех, ако не бъде премахнато фанариотското иго. Българският език и развитието на българската нация ще получат своите права и своя размах, само ако българите вземат своето училищно дело, своите черкви и своята култура в собствените си ръце. Неравенството на българския език с гръцкия е нетърпимо за просвещенския деец: то води изобищо до неравенство между българския и гръцкия народи.

Борбата с чуждото политическо робство на българския народ в отоманската империя, която История Славянобългарска вече предприема, също се включва в борбата на Просвещението. За просвещенеца политическата и държавна свобода на един народ е необходимост, за да си изгради той материално и културно благосъстояние. Паисий разбира и изтъква тая необходимост. Той рисува забележителна, сякаш удавена в съзли картина, представяйки поробването на България от турците: „Така в онова време людете имаха скръб върху скръб и жалост върху жалост. Плакали горко и жалостно по българското царство.“ Като дълбока въздишка прозвучава мисълта за последвалото тежко робство: „От това време и досега потъпкват и измъчват българската земя.“ За русите отбелязва, че са се отправили бързо по пътя на културата поради това, защото имат политическа и духовна свобода. За необходимостта от свобода за развитието на един народ обаче особено убедително говори примерът със сърбите под турците и със сърбите в Австрия: първите били по-прости и по-невежи и от българите; вторите, извън Турция, свободни от гръцкото духовно робство, „повече умеят да четат и пишат“.

Социалните борби на Просвещението — за права на човека, за премахването на социалното неравенство, за пълното освобождение на човека от социалните окови — намират всестранно възплъщение в програмата на Възраждането, която Паисий чертае. Борбата против духовното и политическото робство, предприета от него, е колкото борба за правата на формиращата се нация, толкова и социална борба. Със смели думи в История Славянобългарска е обрисувана картината на социалната неправда. „Никаква правда, нито съд нямат окаяните“ — пише нашият историк за турските аги и бейове. Демократизмът на Просвещението ни се разкрива с ярки тонове. Паисий не е идеолог на възникващата у нас богата буржоазия, както изтъкват това някои. Богатите слоеве са се гръцеели или са вървели с турците. Турската империя им е давала редица привилегии и изгоди и те са имали интерес в нейното запазване. История Славянобългарска разкрива гореща обич към трудовия народ — към простите, обикновени българи: орачите, копачите, овчарите и занаятчиите. Тях Паисий противопоставя на богатата;

хищническа, експлоататорска гръцка буржоазия, когато пише: „Ти, българино, не се мами, знай своя род и език и се учи на своя език! По-добри са българската простота и незлобивост. Простите българи в своя дом приемат и гощават всекиго и даряват милостиня на ония, които просят от тях. А мъдрите и изтънчени гърци никак не правят това, но и отнемат от простите и грябят несправедливо и повече грях, а не полза от своята мъдрост и възпитание получават.“

Известно е, че проведената през Просвещението критика на феодалния строй не изхожда толкова от интересите на буржоазията, колкото от интересите на широките народни слоеве. И История Славянобългарска е свидетелство за демократичния характер на освободителните борби на нашето Възраждане, насочени както срещу турския феодализъм и гръцките експлоататори на градските и селата, така и срещу нашенските чорбаджии, изникнали на почвата на турския феодализъм и обърнати с лице към капитализма още от появата му.

Обръщането към народа става характерна черта за нашата литература. Паисий пише своята История „просто“, защото я определя за широкия слой на народа: „като прост българин, просто и написах“.

Като литературно дело История Славянобългарска говори за нови стремежи, характерни за Просвещението. Както е известно, просвещенците превръщат литературата в оръдие на борба за изменение на действителността. Целите им произведения са просмукани от ярки обществено-политически тенденции. Цялата История Славянобългарска е написана с един нов за епохата патос, плод на силното желание да се промени съществуващата действителност, да се извадят човекът и обществото на нов път. Паисий обича и иска да буди обич, мрази и иска да буди омраза. Фактите се подчиняват на идеите на автора, образите, които той показва, водят към осъществяване на тия идеи, историята става служителка на настоящето, нейните събития придобиват съвременен смисъл, стават пътеказатели по пътя на Паисиевата съвременност.

Естествено, старите литературни родове и видове не можеха да отговорят на нуждите на новото време. Нужно бе да се появят нови родове и видове. Това, разбира се, не можеше да стане изведнъж, само постепенно можеха да се появят новите лирика, епос и драма, новите форми и технически средства, новият поетически свят.

Представя ли първото произведение на новата българска литература нов жанр и какъв е той?

Паисий създава един характерен за дълъг период от нашата възрожденска литература жанр — публицистичния. Той наистина си поставя за задача да напише история на българския народ, като събере грижливо вестите за историческия живот на българския народ и нарисова правдиво картината на миналото. Към данните обаче, които излага, той има отношение не на обективен учен, който пробира, сумира и класифицира факти, а на обществен деец, който ги подчинява на своята политическа мисъл, на жизнената практика. Той носи на народа си една голяма правда — правдата на живота и борбата, дълбокото му възмущение изпълни страниците, които пише, с любов и омраза, патриотичната любов преминава в движеща сила и в предисловието, и в изложението на данните от миналото, и дори в краткото послесловие. Трябва да отбележим, че публицистичните жанрове са характерни за Просвещението.

Появата на новия жанр се съпътствува и от появата на нови изразни средства. Стилът и езикът на История Славянобългарска отговарят на новите литературни задачи, които епохата поставя. Острата идеологическа борба, характерна за Просвещението, се нуждае от публицистичен стил, който унищожава и призовава, и жив и силен език с голямо емоционално въздействие.

Стилът на първия български нов историк и писател не е безличният стил на старите проповедници, житиеписци и хронисти, това е стил напълно личен — с явно подчертаване на симпатичните и антипатичните на автора, раздвижен, развълнуван, дълбоко емоционален. Паисий хвали или бичува, съди и атакува, от полемичен тон минава в

сарказъм. Ударен, разобличаващ и призоваващ, стилът на Паисий е агитационно-пропагандният стил на едно ново време на започващата борба с остарелия свят.

Езикът на Паисий представя етап в създаването на българския национален език. Паисий пръв използва богатството на българския език за патриотично въздействие. Той прави от езика остро оръжие за промяна на действителността. Със своята пламенна защита на българския език той го сочи като такова оръжие на бъдещите български писатели.

VIII

Но ако делото на основоположника на Българското възрождане Паисий Хилендарски разкрива пред нас ренесансово-просвещенски характер и ако подобен характер открием и в делото на най-близките му съвременници и следовници — Софроний Врачански, Хаджи Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович, Димитър Попски и др., не бихме ли имали основание да определим известен период от нашето литературно развитие и от Българското възрождане като ренесансово-просвещенски или, по-просто, като период на Българско просвещение?

С делото си Софроний Врачански е пряк продължител на Паисий. Той преписва два пъти История Славянобългарска и разбирайки нейното значение, вписва в първия си препис антатели срещу онези, които като врагове на българския народ биха я откраднали и унищожили. В съгласие с Паисиевите призови за патриотична дейност, за дейност, насочена към народното пробуждане, той създава своето книжовно дело и в него кори българския народ за неговата обществена инертност, призовава го към нов живот, разпалва ненавистта му към неговата изостаналост и гнета и любовта му към отечеството и просветата.

Софроний се изтъква не по-малко от Паисий като просвещенски писател и мислител. Като просвещенците например той вярва в силата на образованието, за него просветата е предпоставка за подобрението на положението на народа, дори за неговото освобождение. Рационализъмът на епохата намира ярки формулировки в книжовното му дело. „Разумът“ според него е „безценен“, „разумът“ „украсява“ човека. „Безумие болгаре! — кори и призовава той по паисиевски своите съграждани да не носят средствата си в манастирите, а да ги дават, за да обучат и възпитат децата си. — Имаш да занесеш по гористото, по манастирите толкова имение, а не имаш и не хочеш да подадеш това имение да си научиш детето свое на книжовно, мудрое учение, да печели безценен разум. И коги са научи и са вразуми със златое и мудрое оноу учение, тогива със колико ли радост хочеш да гледаш сина твоего, научен сас мудрост, украшен сас разум? И коги начене да хорати пред тебе философския мудрии и разумнии хорати, коги наченат да изходят от устата му като от някой сладкоточний извор, колко ли хоче да са възвесели сърдцето твое и колико ли хоче да са уследи повише от меда и сахара?“

Мъдростта, разумът създават радостта, защото са голяма сила в живота, възвишават човека, окрилят го, въоръжават го. Всичко това, несъмнено, звучи съвсем като у просвещенците, които са рационалисти и вярват в силата на разума.

Софроний използва същите форми и източници за литературно въздействие; които използват и просвещенците, например крупният сръбски просвещенец Доситей Обрадович — от баснята до автобиографията.

Просвещението на широките народни слоеве е задача на двамата книжовници от Македония Хаджи Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович. Като Софроний те започват да използват живия народен език и печатната книга, за да сеят сред народа просвещение.

Отбелязах, че Паисий отправя създаденото литературно произведение към широките народни слоеве и затова пише „просто“, „като прост българин“. Същото вършат и Софроний и двамата български просветители от Македония. Софроний пише книги „к разумению простому народу“. Представителят на Възрождането в Македония Хаджи

Йоаким Кърчовски отбелязва в надслова на книгата си „Повест ради страшнаго и втораго пришествия Христова“, че я е превел „на простейший язык болгарский“. Кирил Пейчинович издава книгата си „Огледало“ на „препростейший и некнижен език болгарски от Долна Мизия“.

Ако сравним стихотворството на периода, който ни занимава, със стихотворството на периода, който започва с втората четвърт на XIX век, ще се очертае особеност — просвещенски характер на поезията от първия период. Най-значително стихотворно дело през тоя период е Одата на Софроний, написана от Димитър Попски. Тая „ода“ се свързва тясно с оня лирически вид, който е толкова характерен за епохата на Просвещението. Нейният патос, рационалистична образност и реторична многословност свидетелствуват за просвещенско вдъхновение. Многосричният размер, тромавият ритъм и напласнените рими, най-вече глаголни, са характерни за „славянския хекзаметър“, разпространен в българската, руската и сръбската поезия на XVIII и началото на XIX век. Четвърт век по-късно ще започне развитието си лириката — непосреден израз на авторовото преживяване и силабо-тоничното стихосложение и просвещенският рационализъм и високопарност ще отстъпят мястото си на живите мисли и чувства, на романтиката.

Изобщо можем да кажем, че делото на Паисий, на Софроний, на Хаджи Йоаким Кърчовски, на Кирил Пейчинович, на неколцина първи стихотворци на нашето Възраждане — Димитър Попски, Никифор и Иеротей и др. — си има своя обществено-книжовна сфера и свое стилно оформяне, които явно изпъкват, ако ги сравним с обществено-книжовната сфера и стилното оформяне на книжовниците ни от по-късно време — от появата на Рибния буквар на Петър Берон нататък. Паисий, Софроний и другите назовани книжовници отговарят на нуждите на едно по-друго развитие в сравнение с Петър Берон, чийто Рибен буквар излиза в 1824 г., с Юрий Венелин, който се включва със своето книжовно дело (от 1829 г. нататък) в нашия книжовен и обществен живот, с Васил Априлов, Неофит Бозвели, Неофит Рилски и т. н. Докато за XVIII век и началото на XIX век е характерна разрухата на турската феодална система, за втората четвърт на века е характерно капиталистическото развитие в турската империя. Новите явления в литературното развитие и Възраждането ни през периода 1762 г. до 1824 г., когато се появява Рибният буквар на Петър Берон, са все още малко, процесът на Възраждането е бавен, литературните произведения носят доста черти на средновековната българска литература. В периода, който започва от средата на 20-те години на XIX век, с появата на Рибния буквар, и продължава до Кримската война, до излизането на П. Р. Славейков и Г. С. Раковски на обществената и литературна арена, вече се изпълняват задачите, които Паисий поставя със своята История. Тоя период е решителен за формирането на българската нация — създава се националният ни език, изгражда се новото българско училище, възниква новият български литературно-художествен живот, започва черковната борба, руското влияние се налага като господстващо и измества по-старите гръцки и сръбски влияния.

И така първият период на Българското възраждане и на новата българска литература — от появата на Паисиевата История в 1762 г. до появата на Беровия Буквар в 1824 г. — трябва да определим като период на Българско просвещение. Ако приемем съществуването на такъв период, ще можем да включим българската литература от съответната епоха в периода на Славянското просвещение, което се развива у другите славянски народи през XVIII и началото на XIX век. Границата на Просвещението за ред славянски литератури се поставя в края на Наполеоновите войни и сключването на Свещения съюз в 1815 г. Посочената 1824 г. като предел за просвещенския период у нас, очевидно, не е твърде отдалечена от нея. Разбира се, и по-късно у нас има появи с просвещенски характер. Но те вече не са меродавни за нашето обществено и литературно развитие.